

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії

**«КРИТИКА ПОЛІТИЧНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ РОЛЗА-НУСБАУМ
І ПЕРСПЕКТИВА ЕКСПАНСИВНОГО ПОЛІТИЧНОГО
ЛІБЕРАЛІЗМУ»**

**«THE CRITIQUE OF RAWLS-NUSSBAUM'S POLITICAL
LIBERALISM AND THE PERSPECTIVE OF ECSPANSIVE POLITICAL
LIBERALISM»**

Кваліфікаційна робота за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеня магістра філософії

Студент-виконавець:
Хома Всеволод Олегович

II курс, 1 група, ОР — магістр

Науковий керівник:
Баумейстер Андрій Олегович
доктор філософських наук, професор

Допущено до захисту:
на засіданні кафедри
теоретичної і практичної філософії
протокол №____ від _____ 2022 р.

Зав. кафедри теоретичної та практичної філософії
доктор філософських наук, професор
Шашкова Людмила Олексіївна _____

Київ-2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЕКСПАНСИВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ: КРИТИКА РОЛЗА ТА НУСБАУМ	7
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯН (АРГУМЕНТ ПАЙДЕЇ)	13
2.1. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В МЕЖАХ ФОНОВОЇ КУЛЬТУРИ	14
2.2. КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДИ ІНДИВІДА: СПРОМОЖНОСТІ, МОРАЛЬНА ОНТОЛОГІЯ, ЕМОЦІЇ	17
РОЗДІЛ 3. ЕКСПАНСИВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ: РІВЕНЬ ПРАКТИКИ	23
3.1 ХРИСТІЯНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ	24
3.1.1 ХРИСТІЯНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ: СПРАВЕДЛИВІСТЬ ДЛЯ ОІВЛ ТА ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ	32
ВИСНОВКИ	37
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	40

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Сьогодні назви багатьох праць про політичну філософію включають словосполучення «криза лібералізму». Раніше це словосполучення позначало критичні аргументи висловлені однієї політичною теорією на адресу іншої. Їй констатувало цілком адекватну ситуацію в межах дискусій в політичній філософії.

Однак, сьогодні ситуація має інший вигляд. Якщо раніше йшлося про критику та вказування на мінуси лібералізму, то сьогодні політичні філософи й інтелектуали серйозно говорять про ледь не екзистенційну кризу лібералізму та завершення ліберального проєкту.

Минуло тридцять років відтоді, як Френсіс Фукуяма декларував глобальну гегемонію лібералізму, який спирається на три кити – поширення глобалізації, впровадження демократичної форми правління та запровадження вільних ринків [Fukuyama, 1992].

Починаючи з 2008 року глобальна спільнота стикнулася з багатьма проблемами, які донині людство не знало: екологічна криза, криза біженців, небувала до цього прірва між багатими та бідними, популізм і процедурна криза західних демократій, поглиблення співпраці демократичних держав з тоталітарними, відмова держав-гарантів від дуже важливих міжнародних угод. Старі методи (3 кити) вже не працюють. Особливо наочно це ілюструє неспроможність зупинити, а місцями й підігравання РФ, яка у 2014 почала неоголошену війну проти України, зазіхнувши на її територіальну цілісність. Продовженням такої міжнародної політики стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну, що почалося 24 лютого 2022 року. Нині перед Заходом і Україною, яка є частиною, стоїть дуже важлива мета — випрацювати рамки за які не можна заходити ліберальним демократіям: не вести справ з rogue states та виключити їх з глобальної цивілізаційної та економічної системи, ввести моральні обмеження на процесу в межах

вільного ринку. Оскільки демократичні режими звітують перед своїми громадянами й в разі невиконання поставлених виборцями задач, можуть бути усунуті. Тому в інтересах влади є унеможливлення кризи легітимності та навіть збільшення підтримки серед населення відповідної міжнародної політики. Оскільки міжнародна політика безпосередньо впливає з внутрішньої, то необхідність таких кроків унаочнюється ще більше.

У цій роботі я на теоретичному рівні буду критикувати політичний лібералізм Ролза-Нусбаум і, ґрунтуючись на цій критиці, спробую дослідити перспективи нової теорії справедливості — експансивного політичного лібералізму¹. Я покажу, чому вона може позитивно вплинути на кризу лібералізму та реабілітувати ліберальний проект. Це є особливо актуальним для України, адже її повоєнна політика потребуватиме стратегій, які з однієї сторони будуть ґрунтуватися на позитивному ставленні до західних демократій, як союзників та партнерів, але водночас на перше місце ставитимуть інтереси громадян України та діятимуть в межах наявного консенсусу між ними.

Зважаючи на те, що контекст дискусії такого рівня не є дуже відомим в Україні, я вважаю за потрібне ввести в дискурс української академічної спільноти дану проблематику. Долучившись до світового контексту політичної та моральної філософії, українська академічна спільнота може розробити власні підходи для розв'язання актуальних питань пов'язаних з політичними кризами, застосувати їх для покращення політичної ситуації в Україні та інших країн. Це буде дуже важливий крок для того, щоб стати серйозним гравцем у міжнародній академічній спільноті та задавати глобальні тренди у політичній, моральній філософії, а з часом, можливо, і в інших галузях гуманітарних наук.

В цій роботі в українське академічне середовище була введена нова, глобально актуальної тема та запропоновані перші переклади деяких термінів українською.

¹ Надалі буде використовуватися скорочення – ЕПЛ.

Мета дослідження. Проаналізувати політичний лібералізм Ролза-Нусбаум та оцінити перспективи ЕПЛ.

Завдання:

- 1) Розвинути процедурну складову політичного лібералізму Ролза .
- 2) Розвинути антропологічні тези політичного лібералізму Нусбаум.
- 3) Здійснити спробу обґрунтування засадничих принципів ЕПЛ.
- 4) Продемонструвати практичний потенціал ЕПЛ, а також його слабкі місця.

Об'єкт дослідження. Дискусії щодо політичного лібералізму в сучасній аналітичній політичній філософії.

Предмет дослідження. Політичний лібералізм Ролза-Нусбаум та критика цих версій політичного лібералізму (на матеріалі ЕПЛ).

Методи дослідження:

Дипломну роботу виконано на засадах комплексної методології. Зокрема було використано такі методи: системний та компаративний. Їх використання дало змогу відтворити цілісну картину ідей, властивих ЕПЛ.

Був застосований метод мисленнєвого експерименту, характерний для всіх постролзівських теорій справедливості.

Крім цього був застосований метод якісного контент-аналізу, що дав можливість розглянути ЕПЛ в рамках дискусії між політичним та перфекціоністським лібералізмом, патерналізмом і перфекціонізмом, співвідношенням благого та правильного.

Були використані методології конструктивного етичного прагматизму та герменевтики релігійних текстів для того аби показати, як ЕПЛ потенційно може бути реалізованим на практиці.

Структура роботи містить Вступ, три Розділи (другий – із двох параграфів), Висновки і Список літератури. У Вступі обґрунтовується

актуальність досліджуваної проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета й завдання курсової роботи та розкрито методологічну основу дослідження.

У першому розділі я навів низку критичних аргументів проти політичного лібералізму Ролза-Нусбаум. Виходячи з цих аргументів я зробив нарис власної теорії справедливості ЕПЛ. Водночас я показав, що ЕПЛ запозичує у Ролза-Нусбаум, а деякі з цих ідеї навіть розвиває.

У другому розділі були описані засади процесу формування громадян в баченні ЕПЛ. Всі наведені аргументи утворюють один загальний аргумент – аргумент пайдеї. Було описані два головні ідеї цього аргументу: 1) інтерпретація політичної концепції в межах фонові культури, 2) Також була описана концепція природи індивіда та її складові: спроможності, моральна онтологія, емоції.

У третьому розділі був показаний прикладний аспект ЕПЛ. Зокрема на прикладі християнської всеохопної доктрини було проілюстровано, як можлива інтерпретація політичної концепції (на прикладі дискусій про справедливість для ОІВЛ та людей з інвалідністю).

Список літератури представлений 30 джерелами, з них 23 англійською мовою.

РОЗДІЛ 1. ЕКСПАНСИВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ: КРИТИКА РОЛЗА ТА НУСБАУМ

ЕПЛ є модифікованою версією політичного лібералізму. Переважно, засадами здійснених в його межах модифікацій є критика інших версій політичного лібералізму: Джона Ролза та Марти Нусбаум. Поки ЕПЛ є лише нарисом для майбутньої теорії. Однак деякі центральні ідеї та аргументи я представлю вже тут:

1) ЕПЛ приймає всі тези системної критики теорії Ролза, що її розвиває Марта Нусбаум: **неналежне забезпечення справедливості** для людей з інвалідністю та тварин, а також для рівності між народами. Зокрема, ЕПЛ, слідом за Нусбаум, пропонує говорити не про первинні блага (primary goods), а про базові спроможності (basic capabilities). Адже не зрозуміло навіщо потрібні первинні [матеріальні] блага людям або групам, які від початку не мають можливості ними скористатися або не знають як це зробити. Іншими словами, наявність цих благ в їхньому володінні, жодним чином не вплине на покращення ситуації справедливості. Тут залучається й інша ідея Нусбаум про поділ спроможностей на комбіновані (combined) та внутрішні (internal). Перші є: «сукупністю можливостей [людини], які вона має для вибору та дії в її специфічному політичному, соціальному й економічному становищі», а другі: «тренуваними й розвинутими рисами та здатностями, які здебільшого розвиваються через взаємодію із соціальним, економічним, сімейним та політичним середовищем» [Nussbaum, 2011: 21]. Тобто варто говорити про: 1) первинні здатності людини, 2) те, як становище (політичне, соціальне, економічне) в якому вона зростає та знаходиться, пропонує реалізувати первинні здатності людини та наскільки реальним є доступ до їх реалізації, 3) як комбінація первинних здатностей та становища, в межах якого вони реалізуються, буде впливати на подальший розвиток спроможностей людини чи групи;

2) Нусбаум пропонує говорити про мінімальну справедливість за умов доступу до реалізації базових спроможностей. ЕПЛ не вважає, що від двох принципів справедливості варто відмовитись: «(a) Кожна людина має невідчужуване право на повністю достатню схему рівних базових свобод, схему, яка сумісна з такою ж схемою свобод для всіх; та (b) Соціальні та економічні нерівності мають задовольняти дві умови: по-перше, вони мають застосовуватись до установ та посад, які є відкритими для всіх за умов чесної рівності можливостей; і по-друге, вони повинні приносити найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства» [Rawls, 2001: 42-43]. Їх лише варто прочитувати, обґрунтовувати та застосовувати, спираючись на базові спроможності Нусбаум: «1) Життя, 2) Здоров'я тіла, 3) Фізична недоторканість, 4) Почуття, уява, думки, 5) Емоції, 6) Практичний розум, 7) Приналежність, 8) Інші види, 9) Гра, 10) Контроль за власним середовищем: політичний та матеріальний» [Nussbaum, 2011: 33-34].

3) Попри ці слабкі місця теорії Ролза, теорія Нусбаум теж має свої хиби. Підхід спроможностей страждає на процедурну нечіткість (на відміну від підходу Ролза) і не може відповісти на низку питань: що є критерієм для обрання тих чи інших спроможностей в межах публічного розуму, як розумні всеохопні доктрини мають взаємодіяти, незрозумілою є процедура створення політичної концепції на основі базових спроможностей, як в теорії Нусбаум співвідносяться поняття «благого» та «правильного» [Хома, 2022: 70];

4) Для ЕПЛ також дуже цінними є розробки Ролза, які передували виданню «Теорії справедливості». Розглянемо одну з перших версій двох принципів справедливості: «По-перше, кожна людина, яка бере участь у практиці, або піддається її впливу, має рівне право на найширшу свободу, яка сумісна з такою ж свободою для всіх; і по-друге, нерівності вважаються деспотичними, за винятком, коли є розумними очікувати, що вони працюватимуть на користь всіх, та за умови, що установи та посади, до яких вони застосовуються, або через які їх можна отримати, є відкритими для всіх» [Rawls, 1958: 165]. У цій ранній версії двох принципів справедливості,

ми знаходимо дуже важливе для ЕПЛ поняття «**практика**», яке з'являється у Ролза ще раніше. Практика це: «технічний термін, який позначає будь-яку форму діяльності, яка визначається системою правил, які встановлюють посади, ролі, заходи, штрафи, оборону тощо, та які надають діяльності її структуру» [Rawls, 1955: 3]. До детального розгляду цього поняття я повернусь в наступних розділах. Але вже тут можна зазначити, що практику Ролза потрібно прочитувати через теорію спроможностей Нусбаум. Коли ми говоритимемо про систему правил, які визначатимуть ту чи іншу практику, варто залучати до їх оформлення базові спроможності.

Зупинившись на попередніх зауваженнях без яких є неможливим подальший виклад ЕПЛ, я подаю його **визначення**, яке буду використовувати в цій роботі. Отож, ЕПЛ це *«політичний лібералізм, в процедурних межах якого є можливим розширення політичної концепції при збереженні політичної стабільності й вільної фонові культури та дотримуються правила публічного розуму»* [Хома, 2022: 76]².

ЕПЛ наочно ілюструє той факт, що політична концепція є рамкою для діяльності базових інституцій та життя суспільства³. Водночас, маневруючи між політичним лібералізмом Ролза-Нусбаум та перфекціоністським лібералізмом (й перфекціонізмом як моральною теорією), ЕПЛ йдеться про потенційно нові містки взаємодії між носіями різних розумних всеохопних доктрин. Мова не йде про обов'язкове розширення або звуження політичної концепції.

ЕПЛ має **два першочергових завдання**, які, власне, й відрізняють його від політичного / перфекціоністського лібералізму:

² У цій статті [Хома, 2022: 69-71] наведено визначення таких Ролзових понять, як: політична концепція, фонові культура та ін.

³ ЕПЛ як одна з версій теорії суспільної угоди поділяє принципи морального конструктивізму [Rawls, 1980]. На жаль, в цьому тексті я не можу присвятити цій темі більше часу, однак побіжно згадаю, які саме ідеї морального конструктивізму є важливими для ЕПЛ. Можна вважати істинним та домовлятися про щось, що приймають всі (або більшість) члени суспільства. Мораль є об'єктивною, в той же час її зміст може доповнюватись в межах конкретної суспільної угоди. Головна ідея конструктивізму: «моральні обов'язки універсально зобов'язувальні та мають категоричний авторитет в силу того, що вони є такими «конструкціями розуму» тобто раціональними вимогами» [Vagnoli, 2013: 2].

1) запропонувати механізм, який би дозволив громадянам (носіям різноманітних поміркованих всеохопних доктрин) мати потенційно міцніші суспільні зв'язки, ніж у них є зараз та імплементувати це в політичну концепцію;

2) зробити механізм впливу на політичну концепцію гнучким (непатерналістичним, неперфекціоністським⁴) та водночас наближеним до концепцій блага носіїв різних розумних всеохопних доктрин.

Якщо носії різних розумних всеохопних доктрин, ще під час формування себе як громадян, зможуть краще розуміти не тільки політичну концепцію, але й розуміти чому їх розумна всеохопна доктрина приймає такі правила гри, до того ж, розуміючи дану специфіку для інших розумних всеохопних доктрин, рамка діяльності базових інституцій може формувати певну глибину. При наявності такої атмосфери в суспільстві, потенційне розширення політичної концепції буде вважатися цілком чесним та справедливим кроком. А у випадку виявлення порушень базових принципів справедливості, мати можливість скорегувати зміну політичної концепції.

Розумна конкуренція⁵ (в чомусь це є продовженням розумної незгоди Ролза) та потенційної можливості видозміни політичної концепції мають доповнювати перелік політичних цінностей. Бо ж йдеться не про видозміну базових принципів справедливості, а про можливість будувати ширшу політичну концепцію, яка б будувалася на цих принципах й не суперечила їм, формуючи когерентну систему. Оскільки політичні цінності певною мірою

⁴ Тут я буду послуговуватися термінами «перфекціонізм» і «патерналізм» у тому значенні, що їх пропонує розуміти Стівен Вол (Steven Wall). Він визначає **перфекціонізм**, як «концепцію політичного обґрунтування згідно з якою, легітимною метою державної політики є допомога людям вести достатньо блага життя й держава відповідно виправдано може розширювати людські свободи та можливості, як і обмежувати їх, на ґрунті того, що це може допомогти їм вести таке життя» [Grill, Hanna, 2018: 170]. Коли ми говоритимемо про **патерналізм**, буде йтися про патерналізм держави, який Волем визначається, як «державні політики, які обмежують можливості тих, хто їм підпорядковується, і частково обґрунтовується апеляцією до інтересів або блага тих чий можливості обмежені» [Grill, Hanna, 2018: 171].

⁵ **Розумна конкуренція** – моє власне визначення, яким я пропоную позначати конкуренцію в межах ЕПЛ, як практику, яка спричиняє реалізацію власних інтересів людини чи групи і яка: 1) відповідає двом принципам справедливості Ролза, 2) взується на базові спроможності Нусбаум, 3) орієнтується можливу зміну політичної концепції як спосіб досягнення своєї мети та інші притаманні суто ЕПЛ політичні цінності.

визначають політичну концепцію, то ЕПЛ не ставить під загрозу питання легітимності та політичної стабільності.

Говорячи про легітимність та політичну стабільність в межах ЕПЛ, я слідую за Ролзом, який вважає **головною умовою** перших двох - нейтральність держави. Тобто йдеться про систематичну діяльність базових інституцій, які утворюють політичну концепцію. Водночас держава не має підтримувати чи переслідувати якусь всеохопну доктрину. У «Політичному лібералізмі» Ролз вдається до більш детального розгляду питання про нейтральність. І хоча його розуміння нейтральності почасти сприймають як безапеляційну нейтральність, яка робить суттєве обмеження на дискусії щодо гострих політичних питань, це далеко не так:

1) Введене Ролзом розрізнення між процедурною нейтральністю (procedure neutrality) та нейтральністю цілей (neutrality of aim), дає змогу говорити про те, що Ролз свідомий викликів, які стоять перед процедурною нейтральністю на практиці. А тому пропонує говорити про нейтральність, як багаторівневе явище: «тут нейтральність цілей протистоїть нейтральності процедури й означає, що ці інституції та політики є нейтральними в тому сенсі, що їх загалом можуть схвалити громадяни в рамках публічної політичної концепції» [Rawls, 2005: 140]. Таке бачення нейтральності відповідає умовам ЕПЛ;

2) Також тут варто згадати Ролз принагідно згадує одну з версій трактування нейтральності, яку пропонує Рац: «держава не робить нічого, що збільшувало б ймовірність того, що люди будуть приймати якусь конкретну концепцію (блага) замість іншої, поки не будуть зроблені кроки для скасування або компенсації наслідків політики, яка до цього призведе» [Raz, 1986: 114f]. Попри те, що Рац обґрунтовує проєкт перфекціоністського лібералізму мені все ж є близьким його погляд на нейтральність. Попри цей факт ЕПЛ не є перфекціоністським лібералізмом. Й Рацове потрактування нейтральності задовільняє умови ЕПЛ.

Отже, маємо такі **висновки**:

1) Реалізуючи свої задачі ЕПЛ поєднує сильні сторони теорій справедливості Ролза та Нусбаум та водночас намагається критично ставитися до проблемних місць цих теорій. Зокрема, даючи визначення ЕПЛ було вказано на його місце в дискусіях щодо політичного лібералізму та спростовані можливі закиди щодо можливого перфекціоністського / патерналістичного характеру цієї теорії справедливості.

2) Хиби теорії справедливості Ролза представлені її недостатньою інклюзивністю та неспроможністю досягнути інклюзивного її варіанти при збереженні в цій теорії поняття «первинні блага».

3) Хиби теорії справедливості Нусбаум представлені процедурною нечіткістю, відсутність зрозумілого критерію для визначення списку базових спроможностей.

4) ЕПЛ піддає рецепції поняття, які притаманні Ролзу-Нусбаум: практика, нейтральність держави, спроможності тощо.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯН (АРГУМЕНТ ПАЙДЕЇ)

Бувши лібералом, й приймаючи за чисту монету поперіанську критику Платона, можна перетворитися на циніка та «філософа підозри». Дійсно, як можна довіряти будь-якій владі, якщо вона «володіє монополією на такі речі, як військова доблесть та навчання, а також на носіння зброї та отримання будь-якої освіти» і насправді керується ось такими правилами щодо своїх посполитих: «слід вести безперервну пропаганду, спрямовану на формування та уніфікацію світоглядів його представників. Усі нововведення в освіті, законодавстві та релігії стримувати або забороняти» [Поппер, 1994: с 103-104]? Владі (державі) точно не має належати провідна роль у формуванні та наданні доступу до освіти своїм громадянам. Так здається на перший погляд.

Попри це, державна освіта не обов'язково спричиняє до патерналізму та тотального контролю [Фуко, 2020]. ЕПЛ пропонує розгорнути цю думку далі, будучи свідомим того, що «неможливо, щоб базова структура справедливого конституційного режиму не зазнавала істотних ефектів та впливів на те, які з всеохопних доктрин з часом лишаються та набувають прихильників; і марно намагатися протидіяти цим ефектам і впливам, або навіть в політичних цілях з'ясувати, наскільки вони глибокі та поширені» [Rawls, 2005: 140]. Оскільки зміна базової структури є передбаченою в межах будь-якого послідовного політичного лібералізму, то мова тут йде лише про процедурну чіткість. Радикальна недовіра (яка не спричиняє до насильства) може толеруватися в межах ЕПЛ, однак такий анархічний погляд суперечить владі, як такій, й скоріш за все є елементом нерозумної всеохопної доктрини.

Одна із **головних цілей** ЕПЛ – показати, як можлива система освіти (й загалом процес формування громадян), яка відповідатиме всім його вимогам та не буде патерналістичною / перфекціоністською. При цьому я вживаю тут термін «пайдея»⁶ виключно для того, щоб упередити набір практик, що

⁶ Далі в тексті я буду вдаватися до терміну «аргумент пайдеї», яким позначатиму сукупність міні-аргументів, які покликані обґрунтувати процес формування громадян в межах теорії ЕПЛ.

вони уможливають ефективну реалізацію ЕПЛ. Питання щодо наповнення та змісту конкретних освітніх програм тут розглядатися не буде. Тому буде йтися лише про набір принципів та фундаментальних ідей, що на них буде формуватися частина політичних цінностей в межах ЕПЛ.

2.1. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В МЕЖАХ ФОНОВОЇ КУЛЬТУРИ

Головна мета ЕПЛ – дати змогу носіям розумних всеохопних доктрин сформуванню власну інтерпретацію політичної концепції, яка б відповідала їхній концепції блага та відтворювати цю інтерпретацію в межах фонові культури (background culture). Згодом при наявності умов для перегляду перехресного консенсусу, різні інтерпретації політичної концепції можна залучити для розширення наявної політичної концепції. При цьому інтерпретація політичної концепції може відбуватися й за складнішими сценаріями. Коли політична концепція інтерпретується не напряму, а через вже наявні інтерпретації (світогляди носії інших розумних всеохопних, філософські системи, твори художньої літератури, кінематограф тощо). В попередньому розділі згадувалося, що процедурно розширення або видозміна політичної концепції не є чимось обов'язковим, але завжди має зберігатися як потенційна можливість. Методологією, яка б уможливила процес такої інтерпретації, мені видається конструктивний етичний прагматизм⁷ Генрі Річардсона. В цьому параграфі я наведу аргументи на користь такого кроку.

У сучасних дискусіях з політичної філософії досить актуальним є питання про взаємозв'язок «правильного» (**right**) і «благого» (**good**)⁸. «Конструктивний етичний прагматизм – це позиція, згідно з якою правильний вчинок – це такий вчинок, який підтримується концепцією блага, яка найкраще інтегрує в собі принципи правильності» [Richardson, 1995:

⁷ Надалі буду вживати скорочення **КЕП**.

⁸ «Загалом, щось є «правильним», якщо воно є морально обов'язковим, тоді як морально «благим» є щось, що варто мати чи робити і що буде робити благим життя того, хто це має» [Larmore, 1990].

129]. Річардсон пропонує обрати іншу, відмінну від нинішніх, стратегію деліберативних процесів, яка буде засновуватись на взаємодоповненні «благого» та «правильного», а не домінації одного над іншим (утилітаризм, етика чеснот) чи існуванні нарізно цих двох категорій (деонтологія).

У процесі деліберації на початку варто вдатися не до означення меж, які нам задає наша нормативна позиція, а просто погоджуватися чи не погоджуватися з певними заявами та пропозиціями, що будуть лунати під час обговорення. Таким чином позиція до якої ми приходимо в кінці (усі разом) може зняти низку суперечностей між такими фундаментальними позиціями як от деонтологія та утилітаризм. Річардсон у своїй роботі наочно показує, як заготовлена та від початку наявна позиція деонтолога чи утилітариста, передовсім націлена на критику опонента, а вже потім на пошук консенсусу, може сама собі суперечити й не суперечити протилежній позиції.

Конструктивний етичний прагматизм буде відрізнятися від деонтології та утилітаризму. У ньому «благі» й «правильні» поєднуються, а відбувається це за допомогою принципу **визначення (specification)** норм. Ми можемо вдатися до визначення норм, коли є: «відношення, яке виникає між двома нормами, якби вони були переведені в логічно негнучку форму та де «часто густо» перетворюється на «завжди»». [Richardson, 1995: 130]

Варто наголосити, що сам по собі КЕП не є надто сильною нормативною позицією. Його потенціал до зняття суперечностей між розумними всеохопними доктринами залишає його досить бідним й залежним від наявності в просторі обговорення таких всеохопних доктрин. Тому нам буде йтися про КЕП та його потенціал виключно як методології, а не нормативної позиції.

ЕПЛ позичає в КЕП ідею взаємодоповнення або навіть взаємозалежність «правильного» (right) та «благого» (good). На практиці це буде означати, що те, що людина чи група вважає «благим» в рамках своєї концепції блага має бути закріплене в суспільстві, як щось «правильне» (за умов виконання всіх інших процедурних умов, що дозволяють говорити про

можливість перехресного консенсусу та розширення політичної концепції). «Правильне» своєю чергою буде впливати на наступні покоління та формувати нові концепції блага, які своєю чергою можуть постати перед новими викликами щодо наявної системи «правильності». Тобто «правильне» та «благе» впливають одне на одного. Те, що не є «правильним», ні є й «благим» й навпаки (або поки що не є).

Проте до такої стратегії можуть виникнути цілком логічні запитання. А де гарантія, що після визначення норм та доповнення політичної концепції, нові норми не замінять собою, наприклад базові права? Але той факт, що залучені норми є логічно гнучкими, лише пояснює, як загальні норми та одна (чи більше), що їх визначає можуть бути змістовно та послідовно затверджені разом [Richardson, 1995: 132]. Тобто в разі доповнення наявної політичної концепції, нові норми разом з попередніми, мають утворювати когерентну систему.

А чи не спричиняє до перфекціонізму чи патерналізму вплив благого на правильне? Ні, не спричиняє. Адже зміна політичної концепції можлива лише в результаті нового перехресного консенсусу, де лише узгоджуються інтерпретації політичної концепції в межах різноманітних розумних всеохопних доктрин. Іншими словами, в такій ситуації зовсім не йдеться про підпорядкування політичної концепції виключно одній всеохопній доктрині. Носії різних розумних всеохопних доктрин лише узгоджують базові політичні принципи від яких всі вони відштовхувалися в межах своїх інтерпретацій. Вони розуміють як постали ті чи інші інтерпретації, розуміють послідовність їхніх аргументів, можуть навіть використовувати для збагачення власної інтерпретації. В той же час, приймати істинність та погоджуватися з цими доктринами зовсім не обов'язково. Ба більше, всі ці процеси можливі, навіть якщо існує тотальна незгода щодо фундаментальних світоглядних підвалин⁹ на яких ґрунтуються різноманітні всеохопні

⁹ Я розрізняю поняття «базові політичні принципи» та поняття «фундаментальні світоглядні підвалини». Перші стосуються суто політичної сфери, яка є рамкою суспільної угоди. Базові

доктрини. На практиці, розумні всеохопні доктрини базуються на абсолютних цінностях і почасти буває досить складно знайти між ними компроміс. В той самий час, залучаючи інтерпретацію політичної концепції та її інтерпретацію через інші розумні всеохопні доктрини, є реальний шанс на подолання певної кількості таких суперечностей та закріплення нового ширшого консенсусу на рівні політичної концепції. Всі ці процедури мають враховувати й ролів «тягар судження» чи «тягарі судження», які допомагають агентам (носіям розумних всеохопних доктрин): «уникати спокуси розглядати їхню власну всеохопну доктрину як прийнятне обґрунтування для політичного примусу, застосованого до тих, хто заперечує цю доктрину» [Mandle, Reidy, 2014: 74].

2.2. КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДИ ІНДИВІДА: СПРОМОЖНОСТІ, МОРАЛЬНА ОНТОЛОГІЯ, ЕМОЦІЇ

В цьому параграфі я спробую коротко викласти деякі важливі моменти, що пов'язані з антропологічним виміром або ж концепцією природи індивіда.

Попри те, що ЕПЛ є версією політичного лібералізму й, за самим його визначенням, його політична концепція не має будуватися на якійсь одній всеохопній доктрині все ж ЕПЛ не може не мати антропологічного виміру (як і будь-яка теорія справедливості). В цьому питанні ЕПЛ розвиває ту антропологію, яка імпліцитно присутня в підході спроможностей Нусбаум. **Спроможності** — це відповідь на питання про те, ким людина може бути й що вона може робити, якими є її можливості в суспільстві. Також варто згадати й розрізнення на внутрішні (internal) та комбіновані (combined) спроможності, про яке йшлося в першому розділі.

ЕПЛ переймає капабілітаристське розуміння мінімальної справедливості й разом з Нусбаум говорить про десять спроможностей, як

політичні принципи не передбачають згоди щодо всього комплексу світоглядних питань. Натомість «фундаментальні світоглядні підвалини» є складовою цілісного світогляду, який може приймати базові політичні принципи, але крім цього містить в собі метафізичні, релігійні, естетичні та інші аспекти, які не прописані в базових політичних принципах.

необхідний мінімум, який може бути прийнятий більшістю чинних на сьогодні світоглядів. Проте, коли мова йде про формування громадян, ЕПЛ пропонує говорити про окрему увагу до **деяких спроможностей**. «Хоча Нусбаум і наголошує, що серед її десяти спроможностей немає чіткої ієрархії, аргумент пайдеї передбачає особливе висвітлення лише двох із них: практичного розуму і приналежності» [Хома, 2022: 71]. Хочу підкреслити, що цим весь процес формування громадян аж ніяк не вичерпується. Як влучно зазначає Нусбаум: «всі громадяни мають мати шанс розвинути повний спектр людських сил, на будь-якому рівні, що його дозволяє їх стан, та насолоджуватися свободою та незалежністю, яку дозволяє їхній стан» [Nussbaum, 2006: 218]. Тому якщо людині в тій чи іншій спосіб доступна реалізація спроможностей, то потрібно максимально створювати умови для їх реалізації. З тих же причин, інтерпретація політичної концепції та інших розумних всеохопних доктрин жодним чином не виключає з цього процесу тих, хто від початку не може їх реалізувати через свій фізичний стан.

Спроможності, на яких зосереджується аргумент пайдеї це: «6. **Практичний розум**. Бути спроможним сформувати власну концепцію блага і брати участь у критичному осмисленні планів на життя інших [допомога людям з інвалідністю]. 7. **Приналежність**. Мати можливість жити разом з і серед інших, проявляти турботу про інших людей, брати участь у різних формах суспільної комунікації, мати можливість уявити себе в ситуації іншої людини» [Nussbaum, 2011: 34]. Дві зазначені спроможності тісно переплітаються з формуванням особистості й в процесі формування громадян на доступі до них, потрібно робити спеціальний наголос.

Моральна психологія, якою ми можемо пояснити процеси формування особистості, може дати хоч і не вичерпні, але достатні підстави для того, щоби забезпечити реалізацію спроможностей хоча б на мінімальному рівні. Позиціонування або створення моральної системи координат, яке відбувається в процесі формування особистості й без якого неможливий світогляд будь-якої фізично здорової людини, дозволяє говорити про **моральну онтологію**

індивіда. Певне позиціювання формує в нас певне ставлення до реальності. Саме це ставлення індивід й використовує для того, щоб зрозуміти причини власних дій (моральних дій, зокрема) та розрізняти істину та хибу, добро та зло, справедливість чи несправедливість тощо.

Ідея моральної онтології імпліцитно присутня в концепції спроможностей. Зокрема, ми можемо це спостерігати в таких спроможностях, як практичний розум та приналежність в розумінні Нусбаум та ЕПЛ. Формується та переосмислюється концепція блага, а отже й моральна онтологія конкретного індивіда. ЕПЛ поділяє тезу, що не можна: «задовольнитися фактом існування наших моральних реакцій, і вважати онтологію, що призначена дати їм розумне висловлення, за непотріб і застарілу нісенітницю» [Тейлор, 2005: с 17].

Можна вбачати в цьому кроці прихований перфекціонізм, однак тут не йде мова про возвеличення конкретної концепції блага, радше йдеться про засадничі правила, які допомагають індивіду сформуванню цілісного світогляду, який дозволив би максимально реалізовувати його спроможності. ЕПЛ не стверджує, що без цих правил обійтись неможливо. Це вибір індивіда, якщо його всеохопна доктрина буде неповною або мінімалістичною. ЕПЛ лише вважає за потрібне забезпечити максимальну можливу реалізацію спроможностей. Якщо мінімальна всеохопна доктрина приймає політичну концепцію й вважає прийнятним той максимальний горизонт конкуренції, якій відкривається перед носієм такої доктрини за умов чесної рівності можливостей, то в межах ЕПЛ не можна вимагати від носія такої доктрини «правильних думок». Водночас якщо така доктрина буде вороже ставитися до політичної концепції та обґрунтовуватимемо доречність насилля (яке вибивається з конституційних меж і не є правом на протест чи спротив авторитарному політичному режиму).

Знову ж таки, у бік ЕПЛ можуть прозвучати контраргументи, що насправді йдеться про обґрунтування нової метафізики. Але поняття інтерпретації політичної концепції повністю елімінує цей аргумент. Йдеться

про обґрунтування політичної справедливості. Про обґрунтування, яке потенційно може бути настільки сильним, що носії різних розумних всеохопних доктрин матимуть змогу розширювати політичну концепцію. Інтерпретація не означає заперечення свого (всеохопна доктрина) й прийняття чогось зовнішнього (політична концепція). Йдеться про принципи, які можуть бути використані для того аби через всеохопну доктрину говорити про політичну концепцію. Для того, щоб політична концепція займала чільне місце в онтологічній картині носіїв розумних всеохопних доктрин. Їй могла бути сприйнята не як рафінований набір раціональних правил розуму, а як те, що може бути пояснене й захищене в межах нашого власного світогляду. Атмосфера довіри, яка, в якості цінності, культивується в такому суспільстві в процесі формування громадян, буде сприяти до взаємної цікавості між різними всеохопними доктринами. Інтерпретація політичної концепції може відбуватися за допомогою інтерпретації інших всеохопних доктрин. Індивід або ж: «особа – це така жива істота, що усвідомлює дистанцію між фактичним і належним прагненням і може зважувати власні прагнення на важелях підстав і аргументів (на засадах практичної раціональності)» [Баумейстер, 2014: 313]. Якщо моральна онтологія буде залишатися відносно стабільною все життя індивіда, або ж якщо вона постійно буде видозмінюватися, навички, які набуваються індивідами в процесі формування громадян дозволяють їм з більшою ймовірністю реалізувати власні спроможності. Якщо ж моральна онтологія, а отже і всеохопна доктрина індивіда, мінімалістична або контркультурна чи така, що будується виключно на заперечення наявного status quo, то дані навички все одно можуть бути корисними носіям таких всеохопних доктрин. Адже орієнтація в дійсності та раціональне витлумачення власних намірів та нормативних зобов'язань присутні в будь-якому світогляді (навіть з-поміж нерозумних всеохопних доктрин).

Зважаючи на те, що емоції індивідів є важливою складовою моральної онтології, а також вони (емоції) вкупі з суто раціональними міркуваннями

залучаються індивідами для осмислення власного простору реальності (морального зокрема), в межах формування громадян, варто говорити про необхідність розвитку навичок, які б дозволяли індивіду формування власну моральну систему координат або моральну онтологію. Моральні реакції індивідів є не лише: «'безумовними відчуттями'», але також містять неявне визнання тверджень, що стосуються їхніх об'єктів. Різноманітні онтологічні тлумачення намагаються сформулювати ці твердження» [Тейлор, 2005: 19].

Тому в межах ЕПЛ варто говорити про необхідність обґрунтування теорії емоції (emotion theory). Але це не є метою цього тексту, тому я лише побіжно зазначу які головні ідеї теорія емоцій ЕПЛ може взяти в інших теоріях емоцій. ЕПЛ багато в чому стоїть на засадах підходу спроможностей Нусбаум. Її теорія емоцій не виключення. Нусбаум стверджує, що всі наші емоції: «включають інтенційну думку чи сприйняття, направлене на об'єкт та оцінювальне схвалення цього об'єкту, зроблене з персональної точки зору агента» [Nussbaum, 2013: 399]. Тобто емоції доповнюють систему координат індивіда й прямо визначають моральну онтологію.

Також варто пам'ятати, що емоції дуже пов'язані з політикою. Адже коли ми ухвалюємо ті чи інші рішення, голосуємо за певних кандидатів, підтримуємо ту чи іншу політичну політику, завжди має відповідь на питання: «Що таке благо?». Без цього говорити про моральні зобов'язання складно. В цьому стосунку варто зазначити, що емоції можуть бути політичними. Прикладом політичних емоцій можуть бути гнів та злість, які фіксують наше ставлення до чогось як несправедливого, дають нам усвідомити щось як несправедливе через співвіднесення з нашою моральною онтологією та навіть боротися з несправедливістю. Але емоції, на кшталт огиди, можуть через свій вплив на наше позиціонування щодо реальності використовуватися популістом чи політиком-радикалом для того аби сприяти поширенню нерозумної чи нерозумних всеохопних доктрин, які становлять загрозу демократичному ладу. В такому випадку теорія емоцій може допомогти нам виявити хибність та нерозумність таких позицій, вдавшись до

розрізень та ускладнень. Наприклад, знайшовши емоцію злості в одній з нерозумних всеохопних доктрин, можна запитати, чи не залучені тут типи злості, які не засновані на та : «які зовсім не містять в собі судження про неправомірність» [Nussbaum, 2016: 262].

Тема політичних емоцій є надзвичайно важливою для ЕПЛ, адже годі сподіватися, що інтерпретація політичної концепції та її потенційне розширення, можуть максимально сприяти реалізації спроможностей індивідів, якщо значна частина реальності індивідів залишається проігнорованою. Частина реальності, яку описує наша моральна онтологія, та яка дає нам підстави, щоб обґрунтувати свої дії, моральні та політичні вибори. Моральна онтологія є дескриптивною та нормативною водночас.

Отже, маємо наступні **висновки**:

1) Одна з центральних ідей ЕПЛ — дати індивідам можливість доповнювати політичну концепцію. Це стає можливим завдяки залученню до реалізації спроможностей тез, що про них говорить аргумент пайдеї. На теоретичному рівні йдеться про абстрактне обґрунтування його тез. Зокрема про обґрунтування загальних принципів процесу формування громадян. Методологією, яка дозволяє це зробити є КЕП.

2) Доповнення політичної концепції, як необхідна опція для максимальної реалізації спроможностей, стає можливим завдяки процесу інтерпретації політичної концепції індивідами. При чому ця інтерпретація може відбуватися через аналіз інших всеохопних доктрин, в межах яких вже є наявною інтерпретація політичної концепції.

3) В процесі формування громадян важливо (але не необхідно) дати громадянам навички, що дозволять їм сформувати власну всеохопну доктрину. Це стає можливим завдяки включенню в цей процес детального аналізу власних спроможностей, моральної онтології та емоцій (зокрема, політичних емоцій).

РОЗДІЛ 3. ЕКСПАНСИВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ: РІВЕНЬ ПРАКТИКИ

У попередніх розділах я зазначав, що головною метою ЕПЛ є потенційна реалізація можливості розширення політичної концепції. Цей процес може бути досягнуто (або досягнуто з більшою ймовірністю) в суспільстві де індивіди володіють навичками інтерпретації політичної концепції. При цьому вони можуть інтерпретувати не саму політичну концепцію, а наявні в просторі культури розумні всеохопні доктрини, які вже мають таку інтерпретацію. Таким чином множинність інтерпретацій політичної концепції уможливить стійкий консенсус, який не буде порушено при розширенні наявної політичної концепції й який буде когерентною системою.

Отож, носії розумних всеохопних доктрин можуть окреслювати й розвивати вже наявне розуміння політичної концепції. Оскільки ЕПЛ взорується на підхід спроможностей, то саме в рамках цієї теорії справедливості (звичайно з рядом зауважень та нововведень, які описувалися вище) й буде здійснюватися інтерпретація політичної концепції. Тобто інтерпретація буде передбачати залучення в цей процес роздумів про базові спроможності. Це не обов'язково має бути системна розробка про всі спроможності. Достатньо буде зупинитися й на одній з них. Проаналізувати наскільки базові тексти та інші об'єкти культури можуть уможливити продуктивну інтерпретацію політичної концепції.

Християнство є прикладом розумної всеохопної доктрини. Нижче будуть розгорнуті приклади того, як може здійснюватися інтерпретація політичної концепції в межах християнства. Крім обґрунтування будуть також показані приклади того, як християнство може збагатити наше розуміння справедливості для ОІВЛ¹⁰ та людей з інвалідністю.

¹⁰ ОІВЛ це: «робочий український відповідник «non-human animal» — одушевлена істота, відмінна від людини» [Хома, 2022: 69].

Приклади, які будуть запропоновані нижче є лише ілюстрацією того, як можна інтерпретувати політичну концепцію в межах розумної всеохопної доктрини. Ґрунтуючись на цих прикладах, інші християни теж можуть розробляти та доповнювати власні інтерпретації. Ба більше, результати інтерпретацій християн згодом можуть залучити до своїх інтерпретацій й мусульмани й люди зі світським світоглядом тощо.

3.1 ХРИСТІЯНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

У цьому підрозділі мова буде йти про християнську інтерпретацію політичної концепції й обґрунтовуватимуться базові центральні аргументи цієї інтерпретації.

Бувши християнином й намагаючись тлумачити базові спроможності, й ЕПЛ загалом, можна сумніватися в деяких аргументах підходу спроможностей. Наприклад, в обґрунтуванні Нусбаум морального статусу людей, які живуть в інших куточках планети, лише тим, що всі ми взаємозалежні й інші люди можуть купівлею товарів впливати на нас, а ми, так само, на них. Очевидно, що для християнської позиції цього буде замало й потрібно буде підійти до проблеми з точки зору пошуку християнських сенсів й християнського онтологічного обґрунтування. Спробуємо подивитися на те, як християнство може тлумачити сприйняття базових спроможностей в різних країнах та культурах.

Список десяти базових спроможностей є універсалістським. Теоретично це означає, що його мав би зрозуміти та прийняти носій будь-якої культури. Іншим важливим елементом ЕПЛ є процес деліберації. Оскільки теоретично ледь не кожна людина на земній кулі може прийняти доречність базових спроможностей, то для їх реалізації на рівні політичної концепції, необхідно, щоби деліберація, яка передуватиме політичній реалізації, відбувалася в рамках кожної конкретної культури та держави. Ці деліберації призведуть до появи локальних інтерпретацій універсалістського

списку базових спроможностей. Проілюструємо це на прикладі. Коли нам буде йтися про таку базову спроможність, як життя, то зазвичай забезпечення саме цієї спроможності мало чим відрізнятиметься в різних країнах. Це не означає, що ми маємо обмежити забезпечення даної спроможності винятково дотриманням державою негативного права на життя. Наприклад, Нусбаум так визначає цю спроможність: «мати можливість жити до кінця людського життя, жити нормально й довго; не вмирати передчасно» [Nussbaum, 2011: 33-34]. Позаяк, ми згадували про це вище, зазвичай забезпечення даної спроможності є доволі схожим в різних державах. Але якщо ми розглянемо іншу спроможність Нусбаум: «контроль людини над власним середовищем» [Nussbaum, 2011: 33-34], і подивимося на її політичний аспект, то чи буде свобода слова, яка має забезпечуватися згідно з даною спроможністю, однаково реалізовуваною інституційно в Україні, Німеччині та Сполучених Штатах Америки? Якщо в перших двох використання нацистської символіки та проведення політичних акції, що мають на меті вираження нацистських поглядів, заборонено на законодавчому рівні, то в Сполучених Штатах Америки проведення акцій протесту, де лунають нацистські гасла та майорять плакати ксенофобного змісту, є частиною самовираження протестувальників, а тому їхня свобода слова має бути забезпечена і не може засуджуватися попри зміст ідей, що їх такі заходи поширюють.

Інтерпретації списку базових спроможностей будуть різнитися від держави до держави й присутня в ЕПЛ (у християнстві) універсалістська настанова в жодному разі не є агресивною. Ба більше, для кожної нації створення власної інтерпретації згідно з власною історією та культурою є викликом, який може бути подоланий лише в рамках такої локальної інтерпретації. Для того, щоб цей процес міг відбуватися ефективніше та від початку мати високий ступінь ефективності міжнародної співпраці, зберігаючи при цьому необхідну для здорової демократії політичну конкуренцію, ми як носії багатьох ідентичностей можемо приймати до

розгляду моральні онтології надіндивідуальних соціальних утворень, щоб, за потреби, доповнити власну інтерпретацію.

У сучасному світі більшість людей сповідують релігію. Станом на 2020 рік релігійними є 85 % від загального населення планети. У тому ж 2020 році християнами були 31,3 % від загального населення планети¹¹. Християнство – найпоширеніша на сьогодні релігія, яка є одним з прикладів вищезгаданих надіндивідуальних соціальних утворень. Бути християнином в Україні, Єгипті чи Індії – це безперечно дещо різний досвід, позаяк шанс можливості взаємного порозуміння між цими людьми (а також між їхніми співгромадянами в середині країни) значно збільшується, якщо ми передовсім будемо апелювати до їхньої християнської ідентичності, аніж до якоїсь іншої. Такий стан справ мотивує нас дещо інакше подивитися на ЕПЛ і говорити про створення та поширення його християнської інтерпретації, яка буде заснована на християнській моральній онтології. Таким чином християнська інтерпретація ЕПЛ буде цінною для покращення процесу деліберації як в середині конкретної країни чи спільноти, так і на міжнародному рівні. Не зважаючи на те, що ЕПЛ має універсалістську природу, його конкретні інтерпретації, як ми вже зазначали, не належать якійсь привілейованій групі чи нації. Християнську ж інтерпретацію (як і будь-яку іншу інтерпретацію, що має за собою моральну онтологію) ЕПЛ варто сприймати як гуманітарне надбання всього людства. Оскільки кількість релігійних людей у світі буде лише зростати¹², все більше людей будуть мати кращу основу для власної рефлексії та можливості інтерпретувати політичну концепцію ЕПЛ. Тому варто створювати інтерпретації й в рамках інших релігійних конфесій.

Тут також важливо показати, що наведені мною вище аргументи не будуються на утилітаризмі, а їхнім критерієм в жодному разі не виступає благо більшої чи меншої кількості людей. Нерелігійні люди у 2020 році

¹¹ Дані за 2020 рік взято з Worldwide All Population, 2020: Pew-Templeton Global Religious Futures Project.

¹² Там само.

становили 15,6 % від загального населення планети¹³, але це не означає, що ми маємо відкинути світську інтерпретацію ЕПЛ через різницю в цифрах. Поява християнської інтерпретації ЕПЛ автоматично інспірує запит на появу чи вдосконалення її світського аналогу. Наприклад, Нусбаум попри свої релігійні переконання наголошує на тому, що її підхід спроможностей має розвиватися передовсім, як світська доктрина. Тому мені тут йдеться лише про спосіб у який можна вивести ЕПЛ на принципово новий рівень та зробити так, щоб його могли зрозуміти й прийняти більше людей. Варто пам'ятати, що інтерпретація політичної концепції йде далі, ніж традиційна опозиція релігійне – світське, позаяк для того, щоб розширення політичної концепції мало інклюзивний характер, варто уникнути теократичних сценаріїв, адже важливо, щоб держава залишалася нейтральною до питань релігійних вірувань чи їх відсутності. Головна мета – це залучити спільні політичні цінності носіїв розумних всеохопних доктрин для потенційного розширення політичної концепції. Оскільки в демократичному суспільстві доступність зміни концепції блага та критична рефлексія над нею є чимось бажаним, це позитивно впливатиме на реалізацію спроможностей. Як я говорив вище, це, власне і є одним з головних завдань ЕПЛ, яке полягає не в тому, щоб запропонувати єдину всеохопну доктрину (патерналізм), не в тому, щоб при збереженні формального плюралізму возвеличувати визначений перелік одних всеохопних доктрин над іншими (перфекціонізм)¹⁴, а забезпечити потенційне розширення політичної концепції, яке буде прийнятним для більшості розумних всеохопних доктрин

¹³ Там само.

¹⁴ Тут ми будемо користуватися термінами «перфекціонізм» і «патерналізм» у тому значенні, що їх пропонує розуміти Стівен Вол (Steven Wall). Він визначає **перфекціонізм**, як «концепцію політичного обґрунтування згідно з якою легітимною метою державної політики є допомога людям вести достатньо блага життя й держава відповідно виправдано може розширювати людські свободи та можливості, як і обмежувати їх, на ґрунті того, що це може допомогти їм вести таке життя» [Grill, Hanna, 2018: 170]. Коли ми говоритимемо про **патерналізм**, буде йтися про патерналізм держави, який Волом визначається, як: «державні політики, які обмежують можливості тих, хто їм підпорядковується, і частково обґрунтовується апеляцією до інтересів або блага тих чиї можливості обмежені» [Grill, Hanna, 2018: 171].

й буде досягнуто інтерпретацією політичної концепції, носіями цих розумних всеохопних доктрин.

ЕПЛ багато в чому посилається на підхід спроможностей. Я вважаю, що багато чого з підходу спроможностей є істинним й для ЕПЛ. Наприклад, стосунок у якому перебуває релігія та підхід спроможностей. Про зв'язок між релігією та підходом спроможностей у світовій філософській спільноті говорять вже давно. Особливо цікавими тут видались праці Северини Денеулін (Severine Deneulin) та Августо Зампіні-Дав'єса (Augusto Zamperini-Davies). В одному з підручників, який присвячено підходу спроможностей вони у співавторстві написали розділ «Релігія та підхід спроможностей» (Religion and the Capability approach) де показали, як християнська версія підходу спроможностей може використовувати релігійні тексти, які є гуманітарним надбанням усього людства для того аби робити підхід спроможностей зрозумілим не тільки християнам, але й представникам інших конфесій чи людям, які не сповідують релігію. Деліберація про спроможності це завжди подальший їхній вибір та пріоритет одних із них над іншими: «Через релігійні переконання люди можуть цінити одні спроможності більше, ніж інші та навіть відкидати деякі критично важливі для людського розвитку способи людської діяльності як частину своєї концепції блага» [Chiappero-Martinetti, 2020: 687].

Нусбаум в одній зі своїх праць присвячує цілий розділ значущості релігії для публічного обговорення та підходу спроможностей загалом [Nussbaum, 2000: 167-241]. Особливо примітним тут є кейс з американськими частково ізольованими від зовнішнього світу громадами амішів, який розглядає Нусбаум та визнає, що він є вельми проблематичним для політичного лібералізму: «аміші-хлопчики навчаються тому як вести сільське господарство та вивчають теслярство, навички, які є вельми потрібними в зовнішньому світі, в той час, як аміші-дівчатка вивчають ведення хатнього господарства, що є менш потрібною навичкою, якщо вони ухвалють рішення

залишити громаду. Таким чином, інтерес держави в навчанні є пов'язаним з інтересом у рівності своїх громадян» [Nussbaum, 2000: 233].

Процес розширення політичної концепції може бути ускладнений тоді, коли треба дійти згоди між всеохопними доктринами, які ґрунтуються на світських засадах та між тими, які стоять на релігійних засадах. Особливо складно це буде для суспільств де загалом політична культура та правила публічного розуму не є визначеними, а отже розширення політичної концепції там може бути проблематичним. Тут варто згадати Ролза, який наголошує на тому, що для того аби мати можливість виявити інтуїтивні базові для всіх принципи справедливого суспільства варто знайти: «в самій нашій політичній культурі, включаючи її основні інституції та історичні традиції, з допомогою яких ми їх інтерпретуємо, спільну основу неявно визнаних під ставових ідей та принципів» [Проценко, Лісовий, 2009: 805]. Я вважаю, що найактуальнішим це питання є для націй, які мають колоніальне та тоталітарне минуле та де демократичне публічне обговорення є чимось новим або таким, що потребує відновлення згідно з більш давніми традиціями цих націй. Яскравим прикладом тут можуть бути держави, що входили до складу СРСР та які й сьогодні часто густо є демократичними лише *de jure*, а *de facto* залишаються патерналістськими авторитарними режимами. Але це лише збільшує актуальність ЕПЛ.

Попри усі труднощі, які ми побіжно описали вище, потенціал для релігійної інтерпретації політичної концепції підходу є дуже великим. У випадку коли: «система поглядів є всеохопною та базується на текстах (як, наприклад, Тора), все може бути не так вже й погано» [Nussbaum, 2000: 208]. Тут для подальшого обґрунтування потрібно звернутися до тези про важливість релігійних текстів для публічного обговорення, яку висловили Денеуліна та Зампіні-Дав'ес: «Слідуючи за Гадамером (1989) та Рікером (1981), бібліїст Сандра Шнайдерс (Sandra Schneiders) (1991) пропонує розглядати деякі біблійні тексти, як «велике мистецтво». Вона визначає «великим» чи «класичним мистецтвом» ті тексти, які увійшли в постійну

ефективну взаємодію з великими групами читачів в різні часи» [Chiappero-Martinetti, 2020: 689]. Коли ці релігійні наративи сприймаються, як мистецтво, то можуть допомогти у тому, щоб розширювати людську уяву, що дуже добре впливає на потенційне покращення рівня публічних обговорень. Наприклад, Денеуліна та Зампіні-Дав'єс пропонують трактувати біблійну притчу про сіяча, як таку, що її зміст може бути використаний для того аби краще зрозуміти та вдосконалити підхід спроможностей. Притча взагалі може бути використана для того аби виявляти випадки несправедливості, які ми зустрічаємо в нашому повсякденні та викоринити їх. У випадку притчі про сіяча ґрунт на якому зростає насіння, яке може стати врожайним або не вродити чи бути знищеним, є метафорою, що позначає умови в яких народжуються, формуються та живуть люди. Врожайність насіння залежить від якості ґрунту так само як і можливість обрати з багатьох найвідповіднішу для себе концепцію блага та прожити гідне життя залежить від якості умов, якими має бути забезпечена людина починаючи від народження. За Денеуліном та Зампіні-Дав'єсом: «ця притча містить низку рис, які можуть висвітлити основні пропозиції підходу спроможностей, а саме (1) універсальне послання здійснення людських спроможностей, а отже й відсилення нас до універсального змісту підходу спроможностей: і (2) вихідний пункт для дискусії про центральне місце контекстуальних відносин та ролі публічних обговорень, який проливає трохи світла на антропологічні засновки підходу спроможностей та розуміння ним людини, як спорідненої істоти» [Chiappero-Martinetti, 2020: 691].

Отже, говорячи про християнську інтерпретацію політичної концепції, варто триматися його універсалістської настанови та намагатися творити його локальні інтерпретації згідно з певною культурою та традиціями в середині неї. У цьому нам можуть допомогти релігійні тексти, як от притча про сіяча, інтерпретацію якої пропонують Денеулінм та Зампіні-Дав'єс. Тут можна згадати й ще одного із засновників підходу спроможностей – Амартію Сена, який використовував буддистські притчі та історії з індуїстського

епосу для того аби через них говорити про сучасні суспільні проблеми. Всі ці інтерпретації мають бути доступні усім та від початку мати певний характер відкритості. Наприклад, якщо мова буде йти про католицьке соціальне вчення, то папські енцикліки зазвичай адресуються спочатку всім християнам, а вже потім усім людям доброї волі. Але, приміром, передостання папська енцикліка «Laudato Si': про турботу про наш спільний дім», адресована усьому людству [Chiappero-Martinetti, 2020:, р. 692]. Нещодавно побачила світ й інша енцикліка під назвою «Fratelli tutti» («Всі брати»), яка так само адресується всім людям.

3.1.1 ХРИСТИЯНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ: СПРАВЕДЛИВІСТЬ ДЛЯ ОІВЛ ТА ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Якщо у випадку християнської інтерпретації політичної концепції зазвичай йдеться про досить конкретну систему поглядів, вона не завжди може адекватно відреагувати на виклики сучасності. Наприклад, говорячи про екологічну кризу та умовний «екологічний світогляд», християнське тлумачення проблеми лише має постати. Це дуже актуально, оскільки нині популярними є всеохопні доктрини, говорити про розумність яких досить проблематично (анархо-примітивізм, радикальний інвайроменталізм), а то й зовсім неможливо (екотероризм). Загроза екологічної кризи планетарного масштабу, питання екологічного добробуту та справедливості потребує осмислення. Зважаючи на те, що тема екології є досить широкою, то вважаю за потрібне зупинитися на одному з її напрямків — справедливості для тварин (ОІВЛ). Тут християнська інтерпретація може багато чого відкрити для інших всеохопних доктрин (релігійних зокрема).

Не менш актуальною є проблема справедливості для людей з інвалідністю. Хоча підхід спроможностей Нусбаум і виправляє тут недолік політичного лібералізму Ролза, все ж послідовність аргументів не завжди означає обов'язкову легкість практичного втілення. Показати християнське

бачення цієї проблеми, могло б принести значно більше, як і самим християнам, так і носія інших всеохопних доктрин.

1) Повернімося до **проблеми справедливості для ОІВЛ**. Ми вже говорили про те, що різноманітні інтерпретації політичної концепції не можуть мати характер закритості для інших та мають бути відкритими для всіх індивідів. Нусбаум принагідно зауважує, що: «більшість існуючих релігій та секулярних всеохопних доктрин знаходяться дуже далеко від позиції, що була тут захищена [позиція Нусбаум]. Традиції індуїзму, джайнізму та буддизму містять багато елементів із тих, що я рекомендувала, і знаходила до цього у платонізмі. Але християнство, іудаїзм, іслам і більшість народних секулярних всеохопних доктрин метафізично розташовують людський вид вище рангом за інші види й захищають людські права з використання тварин для багатьох цілей». [Nussbaum 2006: 390].

Для інтерпретації проблеми справедливості для ОІВЛ в межах політичної концепції, знову ж таки буде доречним звернутися до аналізу основних релігійних текстів. Хоча, наприклад, Нусбаум вважає, що така стратегія навряд чи дасть нам відповідь на питання щодо справедливості та жорстокості стосовно тварин у харчовій індустрії. Це явище є принципово новим та характерне лише для сучасного світу. Але ми можемо працювати над пошуком відповідей на такі питання в межах сучасних релігійних спільнот й залучати ці відповіді в політичну концепцію ЕПЛ.

Тут є доречним звернення до теології тварин [McLaughlin, 2014], адже вона буде говорити про сучасний світ і явища, притаманні суто йому, разом з тим, залишаючись на релігійних позиціях. Ця позиція визнає, що раціональність для багатьох всеохопних доктрин є єдиним критерієм морального статусу живих істот, а отже у будь-якої можливості справедливості для них. Не маючи інтелекту та раціональності навряд чи можна обґрунтувати своє бачення справедливості. Традиційна позиція намагається приписати людині панування над світом тварин за допомогою вибірково цитованих фрагментів Старого Завіту, які є беззаперечним

авторитетом. Людина буде центром, саме її раціональність даватиме їй право на панування над тваринним світом.

Теологія тварин визнає, що раціональність це суто людська риса, притаманна лише людині – *homo sapiens*, і при цьому не будує на раціональності концепцію панування людини над світом ОІВЛ.

У межах теології тварин пропонуються інші інтерпретації сакральних християнських текстів. Наприклад, панування Адама над світом тварин, пропонується тлумачити не як домінацію, а як заклик до турботи. Дослідження та напрямки, що існують сьогодні в межах релігійних всеохопних доктрин, дають нам можливість говорити про дослідження цієї проблематики в рамках різних релігійних конфесій. Погляди, що їх нам пропонують Райан Патрік Маклафлін (Ryan Patrick McLaughlin) й Ендрю Лінзі (Andrew Linzey), дозволяють інакше поглянути на питання морального статусу ОІВЛ з точки зору релігійної всеохопної доктрини. Тут буде доречним згадати про новий метод прочитання Біблії, що його пропонує Курт Ремеле (Kurt Remele): «Це вимагає всебічних знань численних і різноманітних біблійних текстів і їхніх літературних жанрів. Цей спосіб вимагає певного знайомства з історично-критичним методом тлумачення Біблії та поваги до її принципів» [McLaughlin, 2014: 321]. Спосіб, описаний Ремеле, може стати в нагоді й у прочитанні основоположних текстів інших релігій. Байдуже, представниками якої конфесії ми є, позаяк такий спосіб зможе вберегти нас від грубого та некомпетентного прочитання, що буде вести до фундаменталістських тлумачень.

Теологія тварин буде суголосна підходу спроможностей Нусбаум. Вона наголошує на унікальності світу кожного виду й на тому, що «ми, разом із іншими розумними істотами, живемо в цьому світі й користуємося його ресурсами» [Nussbaum, 2006: 325]. Попри те, що ОІВЛ не мають людського інтелекту та раціональності, разом з людьми вони живуть в інтерсуб'єктивному та взаємозалежному світі, де між людьми та ОІВЛ виникає особливий тип відносин. Для того, щоб таке існування вважалося

гідним варто говорити хоча б таке: «адекватні можливості харчування та фізичної активності; свобода від болю, бруду (squalor) і жорстокості; свобода діяти згідно з приналежністю до свого виду; свобода від страху, наявні можливості для спілкування з іншими істотами свого виду; шанс насолоджуватися світлом та чистим повітрям у спокої» [Nussbaum, 2006: 326].

Таким чином, підхід, що його пропонує теологія тварин й доповнює Нусбаум, дозволяє нам, залишаючись на релігійних позиціях, уникнути критичних закидів у недостатній раціональності. Бо саме з раціональних (для людини) позицій обґрунтовується моральний статус тварин, які раціональним аж ніяк не є.

2) Також я коротко опишу, чому християнська інтерпретація може багато нам дати для забезпечення справедливості для людей з інвалідністю. Тут нам стануть у пригоді аргументи теології інвалідності, висловлені Деббі Крімер. Вона описує рефлексію релігійної людини над проблемою несправедливості з якою стикаються люди з інвалідністю: «її теологічна рефлексія про досвід людей з інвалідністю – і тих, хто піклується про них – привів її до теології звільнення, яка вимагає Бога на стороні справедливості, на стороні доступу до суспільного життя. Бог виступає за доступність, що стоїть над виключенням і таким чином кличе церкву бути учасником інспірування надання доступу та справедливості. Якщо ми хочемо бути подібними до Бога, якщо ми хочемо, щоби Бог був у нашій спільноті, ми теж маємо приєднатися до боротьби за доступ і включення всіх людей до людської спільноти і до Бога» [Creamer, 2009: 82]. Теза Крімер не є поодиноким.

Не буде зайвим сказати, що в університетах, де викладаються студії з інвалідності (disability studies), дуже важливим є саме блок щодо погляду релігій на питання інвалідності. У минулому саме через релігійні конфесії організовувалася допомога людям із інвалідністю, а також хворим на різноманітні хвороби. Усе це є актуальним і зараз.

Якщо дані аргументи поєднати з теологічним еволюціонізмом, можна прийти до досить цікавих висновків. Наприклад, етолог Франс де Вааль пише, що: «викопні знахідки свідчать про виживання в дорослому віці людей, які були карликами, страждали паралічем кінцівок або не могли жувати» [Waal, 2013: 64]. Він припускає, що: «наші предки підтримували цих людей, які мало чим могли допомогти суспільству. Палеонтологи розцінюють виживання слабких, інвалідів, розумово неповносправних та інших осіб, які були тягарем, як одну з віх в еволюції співчуття» [Waal, 2013: 64]. При цьому ми бачимо, як аргумент, який де Вааль використовує проти релігії, християнська інтерпретація може взяти на озброєння. В результаті маємо християнське витлумачення базових спроможностей, яке може застосовувати для забезпечення справедливості для індивідів та навіть брати до уваги дані сучасної науки.

Отже, маємо наступні **висновки**:

1) Оскільки інтерпретація політичної концепції може відбуватися не тільки в межах однієї всеохопної доктрини, але й через інтерпретацію інших всеохопних доктрин, на прикладі християнства були запропоновані аргументи, які виводяться з християнства, проте їх можуть прийняти й інші всеохопні доктрини.

2) Християнська інтерпретація політичної концепції залучає сакральні тексти для обґрунтування християнських текстів. Такі тексти є «великим мистецтвом» та є культурним надбанням всього людства. Прикладом такого тексту може бути християнська притча про сіяча, яка метафорично актуалізує проблематику, яка пов'язана із забезпечення базової справедливості через реалізацію спроможностей.

3) На прикладі теології тварин, а також теології інвалідності, було показано, які аргументи можуть бути залучені християнською всеохопною доктриною для обґрунтування справедливості для ОІВЛ, а також людей з інвалідністю.

ВИСНОВКИ

У цій роботі мені йшлося про висвітлення головних аргументів ЕПЛ, які виходять з критики політичного лібералізму Ролза-Нусбаум. Це ще не повноцінна концепція й мені йшлося про нарис, який може стати такою концепцією в майбутньому. Зважаючи на принципово егалітарний характер більшості демократичних суспільств, я вважаю, що аргументи ЕПЛ можуть бути використаними для подолання багатьох проблем, що з ними сьогодні стикаються ліберальні демократії й при цьому діяти від імені народу — який є суверенітетом сучасних національних держав. Необхідність ширшого політичного консенсусу є особливо актуальною сьогодні, коли ймовірність глобальної війни є як ніколи високою.

Можемо виділити **загальні висновки**:

1) Реалізуючи свої задачі ЕПЛ поєднує сильні сторони теорій справедливості Ролза та Нусбаум та, водночас намагається критично ставитися до проблемних місць цих теорій. Зокрема, даючи визначення ЕПЛ було вказано на його місце в дискусіях щодо політичного лібералізму та спростовані можливі закиди щодо можливого перфекціоністського / патерналістичного характеру цієї теорії справедливості.

Хиби теорії справедливості Ролза представлені її недостатньою інклюзивністю та неспроможністю досягнути інклюзивного її варіанти при збереженні в цій теорії поняття «первинні блага».

Хиби теорії справедливості Нусбаум представлені процедурною нечіткістю, відсутність зрозумілого критерію для визначення списку базових спроможностей.

ЕПЛ піддає рецепції поняття, притаманні Ролзу / Нусбаум: практика, нейтральність держави, спроможності тощо.

2) Одна з центральних ідей ЕПЛ — дати індивідам можливість доповнювати політичну концепцію. Це стає можливим завдяки залученню до реалізації спроможностей тез, що про них говорить аргумент пайдеї. На

теоретичному рівні йдеться про абстрактне обґрунтування його тез. Зокрема про обґрунтування загальних принципів процесу формування громадян. Методологією, яка дозволяє це зробити є КЕП.

Доповнення політичної концепції, як необхідна опція для максимальної реалізації спроможностей, стає можливим завдяки процесу інтерпретації політичної концепції індивідами. При чому ця інтерпретація може відбуватися через аналіз інших всеохопних доктрин, в межах яких вже є наявною інтерпретація політичної концепції.

В процесі формування важливо (але не необхідно) дати громадянам навички, що дозволять їм сформуванню власну всеохопну доктрину. Це стає можливим включенню в формування громадян детальний аналіз власним спроможностей, моральної онтології та емоцій. (зокрема, політичних емоцій).

3) Оскільки інтерпретація політичної концепції може відбуватися не тільки в межах однієї всеохопної доктрини, але й через інтерпретацію інших всеохопних доктрин, на прикладі християнства були запропоновані аргументи, які виводяться з християнства, проте їх можуть прийняти й інші всеохопні доктрини.

Християнська інтерпретація політичної концепції залучає сакральні тексти для обґрунтування християнських текстів. Такі тексти є «великим мистецтвом» та є культурним надбанням всього людства. Прикладом такого тексту може бути християнська притча про сіяча, яка метафорично актуалізує проблематику, яка пов'язана із забезпечення базової справедливості через реалізацію спроможностей.

На прикладі теології тварин, а також теології інвалідності, було показано, які аргументи можуть бути залучені християнською всеохопною доктриною для обґрунтування справедливості для ОІВЛ, а також людей з інвалідністю.

У часи війни для української академічної спільноти та політичних філософів конче необхідно продукувати сенси, які дозволять Україні

закріпити свій статус суб'єкта міжнародної політики та допоможуть осмислити політичні кроки для післявоєнного періоду. Критика та участь у різноманітних актуальних дискусіях є дуже важливою для існування сильної філософської школи¹⁵. Дослідження й критика політичного лібералізму Ролза-Нусбаум, здійснені в цій роботі, мають шанс стати початком низки досліджень, що зможуть в результаті запропонувати серйозну критику або доповнення сучасних теорій справедливості в політичній філософії. Дані дослідження є також принципово важливими для розвитку українського суспільства. Саме через ці аргументи можна спробувати почати вводити нові сенси в чинний політичний дискурс. У майбутньому саме ці ідеї можуть стати основою для появи політичної культури високого рівня, яка через розширення політичної концепції, зможе розв'язувати суспільні проблеми, зумовлені неможливістю досягнення консенсусу щодо складних і суперечливих питань. Без розвиненої політичної культури й суспільного консенсусу досить складно говорити про можливість стратегічних успіхів української держави та суспільства в найближчому майбутньому.

¹⁵ Чудовою ілюстрацією таких дій є матеріали, що були оприлюднені в журналі «Філософська думка». Темою числа була політична філософія Джона Ролза — тема, яка не надто часто обговорюється в академічному середовищі. Варто додати, що згадані мною матеріали повністю вписуються в сучасний філософський контекст та долучають до наявних дискусій, не намагаючись продукувати тексти суто компліментарного характеру.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Баумейстер, А. (2014). *Буття і благо*. Вінниця: Т. П. Барановська.
- Епплбаум, Ен. (2022, 1 квітня). Ліберальний світ довго і вперто не хотів помічати криваву диктатуру на своїх кордонах. *Gazeta.ua*.
<https://gazeta.ua/articles/world-life/liberalnij-svit-dovgo-i-vperto-ne-hotiv-pomichati-krivavu-diktaturu-na-svoyih-kordonah-enn-epplbaum/1079815>
- Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. Київ: Основи.
- Проценко, О., Лісовий В. (2009). *ЛІБЕРАЛІЗМ: Антологія*. Київ: ВД "Простір", "Смолоскип".
- Тейлор, Ч. (2005). *Джерела себе*. Київ: Дух і Літера.
- Фуко, М. (2020). *Наглядати й карати. Народження в'язниці*. Київ: Наш Формат.
- Хома, В. (2022). На шляху до експансивного політичного лібералізму: Підхід спроможностей Нусбаум як реінтерпретація ідей раннього Ролза. *Філософська думка*, (1), 68-83.
- Bagnoli, C. (Ed.). (2013). *Constructivism in Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chiappero-Martinetti, E. (2020). *The Cambridge Handbook of the Capability Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Creamer, D. B. (2009). *Disability and Christian Theology Embodied Limits and Constructive Possibilities*. Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Grill, K., Hanna, J. (Eds.). (2018). *The Routledge Handbook of the Philosophy of Paternalism* (pp. 206–219). Abingdon: Routledge.
- Kittay E., Licia C. (Eds.). (2010). *Cognitive disability and its challenge to moral philosophy*. Oxford: Wiley-Blackwell Publishing.
- Larmore, C. (1990). The right and the good. *Philosophia*, 20(1-2), 15–32.
[doi:10.1007/bf02382582](https://doi.org/10.1007/bf02382582)

- Mandle, J., Reidy, D. (Eds.). (2014). *The Cambridge Rawls Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McLaughlin, R. P. (2014). *Christian Theology and the Status of Animals: The Dominant Tradition and Its Alternatives*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press
- Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2013). *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2016). *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity and Justice*. New York: Oxford University Press.
- Rawls J. (1958) Justice as fairness
- Rawls J. (1980) Kantian constructivism in moral theory
- Rawls, J. (1955) Two concepts of rules
- Rawls, J. (2001). *Justice as fairness: Restatement*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. (2005). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Richardson, H. (1995). Beyond Good and Right: Toward a Constructive Ethical Pragmatism. *Philosophy & Public Affairs*, 24(2), 108-141.
- Waal, F. de. (2013). *The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among the Primates*. New York: W. W. Norton & Company.
- Worldwide All Population. (2020). Pew-Templeton Global Religious Futures Project. Pew Research Center. <http://www.globalreligiousfutures.org/explorer#/?subtopic=15&chartType=b>

[ar&year=2020&data_type=percentage&religious_affiliation=all&destination=to&countries=Worldwide&age_group=all&gender=all&pdfMode=false](#)